

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته علوم حدیث
گرایش کلام و عقاید

عنوان پایان نامه

مبانی کاربرست عقل در اکتشاف معارف اعتقادی از منظر قرآن و حدیث

دانشجو

زکیه اسدی

استاد راهنما

حجت الاسلام والمسلمین دکتر علی اکبر رشاد

استاد مشاور

حجت الاسلام والمسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه

ماه و سال دفاع

خرداد ۱۳۸۸

انشکده علوم حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته علوم حدیث

گرایش کلام و عقاید

عنوان پایان نامه

مبانی کاربرست عقل در اکتشاف معارف اعتقادی از منظر قرآن و حدیث

استاد راهنما

حجت الاسلام والمسلمین دکتر علی اکبر رشاد

استاد مشاور

حجت الاسلام والمسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه

دانشجو

زکيه اسدی

ماه و سال دفاع

خرداد ۱۳۸۸

تمام حقوق این اثر متعلق به دانشکده علوم حدیث است

تقدیم

به ساحت مقدس **امام حسن مجتبیٰ علیه السلام** که عبارات عمیقش در وصف عقل و سیره شگفتش در مقابله با جهل، روشنی بخش راه دشوارم شد و رسول خدا صلوات الله علیه وآله درباره اش فرمود:

«اگر قرار بود "عقل" به شکل مردی مجسم شود، آن مرد حسن [علیه السلام] می بود.»

و به ساحت مقدس **ابا عبد الله الحسین علیه السلام** که "ظهور عقل کامل" را در جامه چاک چاک عشق، به تماشای عالمیان نهاد و جان پاک خود و خاندان مطهرش را خالصانه نثار حضرت حق فرمود تا "مردمان را از ظلمت جهالت و حیرت ضلالت نجات بخشد."

و به محضر "عقیله" بنی هاشم **زینب کبری سلام الله علیها** که چون مرواریدی درخشان، در صدف هاشمیان پرورش یافت تا روزی در آماج بلاها، با تالوئه عصمت زهراگونه و صبر علی وارث، چشمان بی پروای طاغوتیان را به خضوع آورد و به اشک و خون وادارد ...

امام رضا علیه السلام:

مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ

بر خود فرض می‌دانم از خانواده فرهیخته و مهربانم که با دعای مداوم و خالصانه‌شان سبب نورانیت این نگاشته شدند و با تشویق و کمک‌های بی‌دریغ‌شان دشواری کار را بر من آسان نمودند، تشکر کنم.

همچنین از اساتید دلسوز و دوستان و همراهان صدیقم که در مراحل مختلف انجام این پژوهش، از راهنمایی و یاری صمیمانه‌شان بهره فراوان بردم، سپاسگزارم. خصوصاً از دانشمند ارجمند جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر علی اکبر رشاد و استاد فرزانه جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه که با بزرگواری و تشویق و سعۀ صدر و راهنمایی‌های حکیمانه و پی‌گیری‌های مشفقانه‌شان، راه انجام این پژوهش را برای بنده هموار فرمودند، بسیار متشکرم.

از خداوند متعال می‌خواهم که بر توفیقاتشان بیفزاید و اجر ایشان را حُسن عاقبت و تقرب روزافزون به آستان رحمت خاصه‌اش قرار دهد.

چکیده

پیش از به کارگیری «عقل» - به عنوان حجت باطنی الهی - برای «استدکار معارف فطری» یا «کسب معارف اکتسابی» در هر یک از حوزه‌های معرفتی از جمله عقاید، لازم است مبانی اولیه‌ای تبیین و تثبیت شده باشد تا اکتشاف معرفت با تکیه بر آنها و به مدد روش‌شناسی که از این رهگذر سامان می‌یابد صورت گیرد. اما تبیین این مبانی مهم به ویژه از منظر کتاب الهی و کلام معصوم، همان قدر که خطیر و دشوار و تأثیرگذار بوده، متأسفانه در دین‌پژوهی مغفول مانده و مسکوت نهاده شده است.

این پژوهش با نگاهی روش‌مند به «منظومه معرفتی قرآن و حدیث» و بر اساس نظریه «اکتشاف دیالکتیک دینامیکال دین» می‌کوشد «ماهیت عقل» و نسبت آن را با «خدا»، «دین»، «انسان»، «معرفت‌شناسی» و «حوزه اعتقادات»، از منظر قرآن و حدیث به نحوی روش‌مند دریافته، مبانی بهره‌گیری از عقل را در استنباط قضایای حوزه معارف اعتقادی روشن سازد.

تأمل و تعمق در تعریف بی‌نظیر معصوم از «عقل» و ربط مستقیم آن با «حفظ ودایع قلب» و نیز اطلاق عنوان «ودیعۀ قلب» به تمام مراتب «ولایت حق»، ما را به نظریه «میثاق محوری عقل» رهنمون می‌دارد که مرزی روشن میان عقلانیت و جاهلیت ترسیم می‌کند و افق‌های درخشانی از علم و عقیده و عمل متکی و منتهی به «عقلانیت» را در برابر دیدگان انسان می‌گشاید. در همین راستا وجود عقل در عالم خارج توسط «برهان میثاق» اثبات می‌شود. همچنین، بررسی مبادی پنج‌گانه «مصدرشناختی»، «دین‌شناختی»، «معرفت‌شناختی»، «مخاطب‌شناختی» و «موضوع/ متعلق‌شناختی» که نقش و نسبت عقل را با عناصر بنیادین در اکتشاف معارف اعتقادی توضیح می‌دهند، به اثبات «امکان» و «ضرورت» کاربرست عقل، تبیین «نقش و جایگاه» آن در حصول معرفت و تعیین «گسترۀ کارکرد» آن در حوزه معارف اعتقادی می‌انجامد که تذکر و التزام به آنها عنصر **تواضع و تسلیم قلب برای حق** را که مهمترین مبنای عملی و ملاک کاربرست عقل است، پدیدار می‌سازد.

واژگان کلیدی: عقل، عقاید، منطق اکتشاف دین، معرفت دینی، مبادی فهم دین، استنباط دین، منظومه معرفتی ثقلین، منظومه معرفتی قرآن و حدیث، حجت باطنی، حجج ظاهره، کتاب، سنت، ثقلین، دین، فطرت، ودیعه، میثاق، ولایت الهیه، حق، معرفت، قلب.

فهرست اجمالی مطالب

۱	مقدمه
۸	کلیات پژوهش
۱۱	گفتار نخست: تعریف واژگان عنوان (مبادی تصویریه)
۳۱	گفتار دوم: پیش فرض‌های پژوهش حاضر (مبادی تصدیقیه)
۳۸	گفتار سوم: روش پژوهش حاضر
۴۳	بخش ۱) شناخت حقیقت عقل
۴۶	فصل اول: تحولات معنایی "عقل" در تاریخ علم شیعه
۸۲	فصل دوم: جایگاه عقل در روئے الهی و ولائی
۱۲۸	فصل سوم: کاوش حقیقت عقل در کلام الهی و ولائی
۱۷۶	بخش ۲) مبادی کاربرد عقل در فهم اعتقادات
۱۸۱	فصل اول: مبداء مصدر شناختی (نسبت عقل با خالق هستی)
۲۰۰	فصل دوم: مبداء دین شناختی (نسبت عقل با نظام تکوین و تشریح)
۲۳۲	فصل سوم: مبداء مخاطب شناختی (نسبت عقل با انسان)
۲۶۶	فصل چهارم: مبداء معرفت شناختی (نسبت عقل با معارف بشری)
۳۰۵	فصل پنجم: مبداء موضوع شناختی (نسبت عقل با عقاید)
۳۳۲	خاتمه پژوهش
۳۳۶	جداول و ضمائم
۳۵۵	فهرست منابع و مآخذ
۳۷۱	صفحه عنوان عربی
۳۷۲	چکیده عربی
	چکیده انگلیسی
	صفحه عنوان انگلیسی

فهرست تفصیلی

۱	مقدمه
۲	۱. تبیین موضوع تحقیق و ضرورت آن
۲	۲. پیشینه موضوع
۳	۳. سؤالات و فرضیات
۴	۴. اهداف
۵	۵. ساختار کلی پژوهش
۶	۶. تذکرات
۸	کلیات پژوهش
۹	درآمد
۹	تبیین مسئله اصلی پژوهش
۱۱	گفتار نخست: تعریف واژگان عنوان (مبادی تصویریه)
۱۴	۱-۱. عقل
۱۴	۱-۱-۱. عقل در لغت
۱۸	۱-۱-۲. عقل در اصطلاح علوم
۱۹	الف) عقل در تفاسیر و ترجمه‌های قرآن کریم
۲۱	ب) عقل در فلسفه
۲۱	ب-۱. عقل در فلسفه غرب
۲۲	ب-۲. عقل در فلسفه اسلامی
۲۴	ج) عقل در کلام
۲۵	د) عقل در تصوف
۲۷	ه) عقل در اصول فقه
۲۷	۱-۳. جمع‌بندی معانی عقل
۲۸	۲-۱. اعتقاد
۲۸	۱-۲-۱. اعتقاد در لغت

۲۹	..... ۲-۲-۱. اعتقاد در اصطلاح
۲۹	..... ۳-۲-۱. جمع‌بندی معانی اعتقاد
۳۱	..... گفتار دوم: پیش‌فرض‌های پژوهش حاضر (مبادی تصدیقیه)
۳۲	..... ۱-۲. کشف‌پذیری دین و معارف اعتقادی آن
۳۲	..... ۲-۲. امکان تمسک به ثقلین جهت کسب معرفت
۳۲	..... ۳-۲. تفکیک ناپذیری ذاتی ثقلین
۳۳	..... ۴-۲. ضرورت تمسک به ثقلین جهت کسب معرفت تفصیلی به حقایق
۳۳	..... ۵-۲. قرآن و حدیث؛ تجلی ثقلین در مرتبه "متن متصل به غیب"
۳۴	..... ۶-۲. اتحاد معارف قرآن و حدیث در قالب یک منظومه معرفتی کامل
۳۴	..... ۷-۲. واقع‌نمایی منظومه معرفتی قرآن و حدیث
۳۵	..... ۸-۲. حجیت منظومه معرفتی قرآن و حدیث
۳۵	..... ۹-۲. ضرورت تمیز منظومه معرفتی قرآن و حدیث از غیر
۳۶	..... ۱۰-۲. مؤلف محوری در فرآیند فهم از متن
۳۶	..... ۱۱-۲. تأثیر فرا‌زبانی "مؤلف حی متصرف" بر فهم مخاطب از متن
۳۷	..... (شکل ۱) مراتب اتصال حجج ظاهره الهی
۳۸	..... گفتار سوم: روش پژوهش حاضر
۳۸	..... ۱-۳. روش عمومی
۳۸	..... ۲-۳. روش ویژه ما
۴۲	..... (شکل ۲) نمایش دو مرتبه استعمال یک واژه در نهاد زبانی
۴۳	..... بخش (۱) شناخت حقیقت عقل
۴۴	..... درآمد
۴۴	..... تعریف عقل، نقطه عزیمت تمدن‌سازی
۴۶	..... فصل اول: تحولات معنایی "عقل" در تاریخ علم شیعه
۴۷	..... درآمد
۵۰	..... گفتار اول: عقل در سال‌های نخستین غیبت

- ۵۰ ..... ۱-۱. شیخ کلینی رحمة الله عليه (م. ۳۲۹ ق)
- ۵۱ ..... ۲-۱. شیخ صدوق رحمة الله عليه (م. ۳۸۱ ق)
- ۵۲ ..... **گفتار دوم: نخستین زمره‌های جدایی عقل از شرع**
- ۵۳ ..... ۱-۲. شیخ مفید رحمة الله عليه (م. ۴۱۳ ق)
- ۵۴ ..... ۲-۲. سید مرتضی رحمة الله عليه (م. ۴۳۶ ق)
- ۵۵ ..... ۳-۲. شیخ طوسی رحمة الله عليه (م. ۴۶۰ ق)
- ۵۷ ..... ۴-۲. شیخ طبرسی رحمة الله عليه (م. ۵۴۸ ق)
- ۵۸ ..... ۵-۲. قطب‌الدین سبزواری رحمة الله عليه (م. قرن ۶ ق)
- ۵۹ ..... **گفتار سوم: تعدد معانی عقل بر حسب اعتبارات گوناگون**
- ۵۹ ..... ۱-۳. خواجه نصیرالدین طوسی رحمة الله عليه (م. ۶۷۲ ق)
- ۶۱ ..... ۲-۳. علامه حلی رحمة الله عليه (م. ۷۲۶ ق)
- ۶۱ ..... ۳-۳. شهیدثانی رحمة الله عليه (م. ۹۶۶ ق)
- ۶۵ ..... **گفتار چهارم: تأثر شارحین روایات عقل، از تعدد اصطلاحات**
- ۶۵ ..... ۱-۴. صدرالمتألهین شیرازی رحمة الله عليه (م. ۱۰۵۰ ق)
- ۶۹ ..... ۲-۴. شیخ حرّ عاملی رحمة الله عليه (م. ۱۱۰۴ ق)
- ۶۹ ..... ۳-۴. علامه مجلسی رحمة الله عليه (م. ۱۱۱۱ ق)
- ۷۱ ..... **گفتار پنجم: بازخوانی عقل از منظر شرع**
- ۷۱ ..... ۱-۵. میرزا محمد مهدی اصفهانی رحمة الله عليه (م. ۱۳۶۵ ق)
- ۷۲ ..... ۲-۵. علامه طباطبایی رحمة الله عليه (م. ۱۴۱۲ ق)
- ۷۴ ..... ۳-۵. حجت الاسلام و المسلمین ری شهری
- ۷۵ ..... ۴-۵. استاد محمدرضا حکیمی
- ۷۷ ..... ۵-۵. آیت‌الله جوادی آملی
- ۷۹ ..... **جمع بندی**
- ۸۰ ..... شکل ۳) نسبت کارکردهای عقل و جهل با کارکردهای "عقل متعارف" در تقابل حق و باطل ...
- ۸۲ ..... **فصل دوم: جایگاه عقل در روئے الهی و ولایی**
- ۸۳ ..... درآمد
- ۸۳ ..... حجج ظاهره؛ یگانه مرجع قابل اعتماد در معرفی عملی و نظری حجت باطنی
- ۸۶ ..... **گفتار اول: نظریه تکامل عقل در مکتب تشیع**

۸۶	.....	۱-۱. مقطع نخست: از صدر اسلام تا آغاز غیبت تامه
۸۸	.....	۲-۱. مقطع دوم: از آغاز غیبت تامه تا ظهور
۸۹	.....	۳-۱. مقطع سوم: عصر ظهور امام عصر (ع) و حکومت صالحان
۹۱	.....	گفتار دوم: تکامل عقلانیت، در پرتو "قرآن کریم"
۹۲	.....	۱-۲. برانگیختن عقل طبع با بیدارسازی فطرت حقیقت‌طلبی
۹۳	.....	۲-۲. فراهم کردن بستر تعقل با یادآوری حقایق هستی
۹۴	.....	۳-۲. تقویت قوای عقل با آموزش عملی تعقل و مدل‌سازی
۹۴	.....	۴-۲. تبیین شاخصه‌های سنجش عقلانیت
۹۶	.....	۵-۲. ترغیب اهل عقل و تحذیر اهل جهل
۹۷	.....	۶-۲. مذمت اکثریت که تعقل نمی‌کنند و مدح اقلیت اولوالألباب
۹۹	.....	۷-۲. فرجام‌شناسی تعقل و اتمام حجت
۱۰۱	.....	گفتار سوم: تکامل عقلانیت در پرتو "سنت معصومین علیهم‌السلام"
۱۰۱	.....	۱-۳. رشد عقلانیت در پناه اولین حجت
۱۰۲	.....	(الف) ابلاغ رسالت و نبوت
۱۰۲	.....	(ب) دعوت به توحید و ابطال هرگونه شرک و دوگانه پرستی
۱۰۲	.....	(ج) اعتقاد به معاد و زندگی پس از مرگ
۱۰۳	.....	(د) اعتقاد به وصایت و امامت امیرمؤمنان حضرت علی علیه السلام
۱۰۶	.....	۲-۳. رشد عقلانیت در پناه دومین حجت
۱۰۸	.....	۳-۳. رشد عقلانیت در پناه سومین حجت
۱۰۹	.....	۴-۳. رشد عقلانیت در پناه چهارمین حجت
۱۱۱	.....	۵-۳. رشد عقلانیت در پناه پنجمین حجت
۱۱۱	.....	۶-۳. رشد عقلانیت در پناه ششمین حجت
۱۱۲	.....	۷-۳. رشد عقلانیت در پناه هفتمین حجت
۱۱۵	.....	۸-۳. رشد عقلانیت در پناه هشتمین حجت
۱۱۷	.....	۹-۳. رشد عقلانیت در پناه نهمین حجت
۱۱۹	.....	۱۰-۳. رشد عقلانیت در پناه دهمین حجت
۱۲۰	.....	۱۱-۳. رشد عقلانیت در پناه یازدهمین حجت
۱۲۱	.....	۱۲-۳. رشد عقلانیت در پناه دوازدهمین حجت
۱۲۳	.....	۱۳-۳. رشد عقلانیت در پناه آخرین حجت

۱۲۵	جمع بندی
۱۲۸	فصل سوم: کاوش حقیقت عقل در کلام الهی و ولایی
۱۲۹	درآمد
۱۲۹	مروری اجمالی بر روش کشف حقایق از طریق قرآن و حدیث
۱۳۱	گفتار نخست: "ماهیت عقل" از منظر قرآن و حدیث
۱۳۱	۱-۱. مرحله اول: استخوانه از کلام نور
۱۳۳	۱-۲. مرحله دوم: گزینش گزاره‌های کلیدی و تدبیر مجدد در آنها
۱۳۳	۱-۲-۱. آیات برگزیده در باب عقل
۱۳۶	۲-۲-۱. روایات برگزیده در باب عقل
۱۴۴	۳-۱. مرحله سوم: استنباط حقیقت عقل از منظومه آیات و روایات
۱۴۴	۱-۳-۱. تعریف عقل بر حسب نتایج و غایات
۱۴۵	۲-۳-۱. تعریف عقل بر حسب عوارض و آثار
۱۴۵	۳-۳-۱. تعریف عقل بر حسب ذاتیات
۱۴۶	الف) علم و معرفت‌مداری ذاتی عقل (و لوازم آن)
۱۴۷	ب) قدرت و کارکرد عملی ذاتی عقل (و لوازم آن)
۱۴۸	ج) نورانیت و عصمت ذاتی عقل (و لوازم آن)
۱۵۰	د) مشیت و جهت‌مندی ذاتی عقل به سوی حق (و لوازم آن)
۱۵۱	۴-۱. تعریف جامع "عقل" در قالب منطقی
۱۵۲	۱-۴-۱. جنس عقل: نیروی نورانی
۱۵۳	الف) جوهریت عقل
۱۵۴	ب) قدرت و توان‌مندی عقل
۱۵۴	ج) مشیت و جهت‌مندی عقل
۱۵۴	د) تجرد و علم بالذات عقل
۱۵۵	ه) روشنی و بدهت عقل
۱۵۵	و) روشن‌گری و علم بالغیر عقل
۱۵۶	ز) عصمت و طهارت عقل
۱۵۹	۲-۴-۱. فصل عقل: حافظ میثاق

۱۵۹	..... الف) قاعده "کاشفیت تام مکالمات معصوم الطرفین"
۱۶۰	..... ب) کاربست "قاعده کاشفیت" در شناسایی فصل ممیز عقل
۱۶۱	..... ج) ماهیت ودایع قلب
۱۶۷	..... گفتار دوم: اثبات "وجود عقل" از منظر قرآن و حدیث
۱۶۷	..... ۱-۲. "برهان میثاق" در اثبات وجود عقل
۱۷۱	..... ۲-۲. نظریه میثاق محوری عقل
۱۷۲	..... جمع بندی
۱۷۲	..... شکل ۴) تصویر منطقی عقل
۱۷۶	..... بخش ۲) مبادی کاربرد عقل در فهم اعتقادات
۱۷۷	..... درآمد
۱۷۸	..... مبادی خمسۀ کاربرد عقل در کشف عقاید حقه
۱۸۱	..... فصل اول: مبداء مصدر شناختی (خالق هستی و نسبت عقل با او)
۱۸۲	..... درآمد
۱۸۳	..... گفتار نخست: حقانیت خالق هستی
۱۸۴	..... ۱-۱. معنای حق
۱۸۷	..... ۲-۱. هو الحق و منه الحق و له الحق
۱۹۰	..... گفتار دوم: نسبت عقل با خالق هستی
۱۹۰	..... ۱-۲. توفیق در جلب رضای خداوند
۱۹۱	..... ۲-۲. آله العبادۀ و سید العبادات و غایۀ العبادۀ
۱۹۴	..... شکل ۵) نقش اراده انسان در استکمال عقل و انشراح صدر
۱۹۵	..... ۳-۲. برترین موهبت الهی
۱۹۶	..... ۴-۲. اکمال عقل در محبوبین و امساک آن از مغضوبین
۱۹۷	..... ۵-۲. تلازم خداباوری و ولایت مداری با عقلانیت
۲۰۰	..... فصل دوم: مبداء دین شناختی (نسبت عقل با نظام تکوین و تشریح)
۲۰۱	..... درآمد
۲۰۳	..... گفتار نخست: حقانیت نظام تکوین
۲۰۴	..... دو مبنای اساسی در جهان بینی

۲۰۶	.....	گفتار دوم: منزلت عقل در نظام تکوین
۲۰۶	.....	۱-۲. جوهره‌های مخلوق از نور نبی خاتم (ص)
۲۰۸	.....	۲-۲. مراد از "اول ما خلق الله" بودن عقل
۲۱۳	.....	۳-۲. تقابل عقل و جهل در نظام خلقت
۲۱۵	.....	شکل ۶) رابطه منطقی عقل و جهل و جایگاه هر یک در عالم
۲۱۶	.....	گفتار سوم: حقانیت نظام تشریح
۲۱۶	.....	۱-۳. حقانیت هدایت الهی
۲۱۷	.....	۲-۳. حقانیت شریعت الهی
۲۱۹	.....	۳-۳. حقانیت انبیاء الهی و کتب آسمانی
۲۲۰	.....	۴-۳. نصب ویژه "حق" توسط خداوند
۲۲۱	.....	۵-۳. حقانیت وعد و وعید الهی
۲۲۴	.....	گفتار چهارم: منزلت عقل در نظام تشریح
۲۲۴	.....	۱-۴. تقدم عقل بر دین
۲۲۵	.....	۲-۴. حجیت عقل در دین
۲۲۷	.....	۱-۲-۴. مبنای امر و نهی و تکلیف
۲۲۸	.....	۲-۲-۴. میزان حساب و ثواب و عقاب
۲۳۰	.....	۳-۴. استواری اساس دین‌داری بر عقلانیت
۲۳۲	.....	فصل سوم: مبدا و مخاطب شناختی (انسان و نسبت عقل با او)
۲۳۳	.....	درآمد
۲۳۴	.....	گفتار نخست: معرفت پیشینی به انسان
۲۳۶	.....	۱-۱. تکریم و تفضیل انسان توسط خالق هستی
۲۳۷	.....	۱-۱-۱. کرامت و فضیلت تکوینی انسان
۲۳۹	.....	۲-۱-۱. کرامت و فضیلت اکتسابی انسان
۲۴۱	.....	۲-۱. حقیقت جویی فطرت انسانی
۲۴۷	.....	۳-۱. تکلیف انسان بر کشف حقیقت به مقتضای فطرت
۲۴۹	.....	۴-۱. مرکز افعال انسانی در «قلب»
۲۵۰	.....	۱-۴-۱. چیستی قلب
۲۵۱	.....	۲-۴-۱. ویژگی‌های قلب

۲۵۲	..... ۳-۴-۱. اقسام قلب
۲۵۳	..... ۴-۴-۱. برخی از افعال قلبی
۲۵۵	..... ۵-۴-۱. مسئولیت اقامه قلب برای دین
۲۵۷	..... گفتار دوم: نسبت عقل با انسان
۲۵۷	..... ۱-۲. انتخاب عقل توسط حضرت آدم(ع)
۲۵۸	..... ۲-۲. ترکیب عقل و شهوت در انسان
۲۶۰	..... ۳-۲. منزلت عقل در وجود انسان
۲۶۳	..... ۴-۲. دوستی صادقانه عقل با انسان
۲۶۴	..... ۵-۲. لب: موضع تعقل در قلب
۲۶۵	..... ۶-۲. خشوع قلب، لازمه عقلانیت
۲۶۶	..... فصل چهارم: مبدا معرفت شناختی (معرفت شناسی و نسبت عقل با آن)
۲۶۷	..... درآمد
۲۶۹	..... گفتار نخست: چیستی معرفت
۲۶۹	..... ۱-۱. بداهت مفهومی و مصداقی
۲۶۹	..... ۲-۱. تمایز «علم» و «معرفت»
۲۷۲	..... ۳-۱. معرفت: صنْع الهی
۲۷۴	..... گفتار دوم: گستره معرفت انسان
۲۷۴	..... ۱-۲. افق متعالی معارف بشری
۲۷۸	..... ۲-۲. محدودیت‌های معرفت بشری
۲۸۰	..... گفتار سوم: انحاء معرفت در انسان
۲۸۰	..... ۱-۳. معرفت فطری
۲۸۴	..... ۲-۳. معرفت اکتسابی
۲۸۶	..... گفتار چهارم: اسباب معرفت در انسان
۲۸۶	..... ۱-۴. قلب: یگانه مدرك معرفت در انسان
۲۸۹	..... ۲-۴. منابع معرفت، راه‌ها، ابزارها
۲۹۱	..... شکل ۷) انسان و قوای ادراکی او در نسبت با عقل
۲۹۲	..... گفتار پنجم: جایگاه و کارکردهای عقل در حوزه معرفت
۲۹۲	..... ۱-۵. اتکای عقل بر علم

۲۹۳	..... ۲-۵. دلالت عقل بر وجوب تعلّم
۲۹۳	..... ۳-۵. شناخت علم توسط عقل
۲۹۴	..... ۴-۵. دلالت عقل
۲۹۷	..... ۵-۵. تحقق تعلیم به واسطه عقل
۲۹۷	..... ۶-۵. جنود ویژه عقل در معرفت‌ورزی
۲۹۸	..... ۷-۵. رابطه معرفت عقلی با مدرکات دیگر قلب
۲۹۹	..... الف) رابطه عقل و فکر
۳۰۲	..... ب) رابطه عقل و نقل
۳۰۵	..... فصل پنجم: مبدا موضوع شناختی (اعتقادات و نسبت عقل با آنها)
۳۰۶	..... درآمد
۳۰۷	..... گفتار نخست: چستی اعتقادات در قرآن و حدیث
۳۱۱	..... گفتار دوم: اقسام عقاید در سنجه عقل
۳۱۱	..... ۱-۲. عقاید حق
۳۱۲	..... الف) عقاید خردخیز
۳۱۳	..... ب) عقاید خردپذیر
۳۱۶	..... ۲-۲. عقاید باطل / عقاید خردستیز
۳۱۷	..... گفتار سوم: جایگاه و کارکردهای عقل در حوزه عقاید
۳۱۷	..... ۱-۳. بررسی کارآمدی عقل در عقاید با نگاهی بر سیره معصوم
۳۲۶	..... ۲-۳. کارکردهای عقل در حوزه معارف اعتقادی
۳۲۶	..... الف) حکم به وجوب تفکر در عقاید
۳۲۶	..... ب) کشف عقاید حق و استدلال برای اثبات آنها
۳۲۸	..... ج) تصدیق حقیقت
۳۲۸	..... د) تثبیت عقاید حق
۳۲۹	..... ه) عامل رشد در عقاید
۳۲۹	..... و) پای‌بندی و وفاداری به حقیقت
۳۳۰	..... ز) دفاع از حق در برابر باطل
۳۳۱	..... جمع‌بندی بخش ۲

٣٣٢	.....	خاتمه پژوهش
٣٣٦	.....	جداول و ضمائم
٣٥٥	.....	فهرست منابع و مآخذ
٣٧١	.....	صفحه عنوان عربی
٣٧٢	.....	چکیده عربی
		چکیده انگلیسی
		صفحه عنوان انگلیسی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ

مقدمه

عقل آدمی به مثابه ارزشمندترین نیروی درونی او، همواره مورد توجه اندیشمندان حوزه‌های مختلف دانش و معرفت بوده است. فیلسوفان، به عنوان استدلالی‌ترین قشر متفکرین، عقل‌ورزی را بیش از سایرین به خویشتن نسبت می‌دهند؛ و عرفا که عقل فلاسفه را از درنوردیدن کامل عرصه‌های متعالی انسانیت ناتوان می‌بینند، معرفت شهودی از طریق تصفیة روحی را در مرتبه‌ای والاتر از معرفت عقلی تجویز می‌کنند. عده‌ای که در مصاف عقل و دین درمانده‌اند و آموزه‌های دینی را با استدلال‌های خویش ناهماهنگ می‌بینند فریاد "تعارض عقل و دین" سرداده‌اند و برای جانب‌داری از عقل، دین را کنار گذارده‌اند؛ درحالی‌که عده‌ای دیگر در آن سوی میدان، با توسل به دلایل گوناگون، به دفاع از دین برخاسته و عقل را نیرویی وامدار دین می‌دانند. گروهی نیز سرانجام عقل را به کناری می‌نهند تا با تکیه بر "تجربه دینی" یا "تجربه حسی" روزگار بگذرانند.

داستان به اینجا ختم نمی‌شود. هنگامی که از میدان جدال‌های تخصصی اندیشمندان، به کوی و برزن پای می‌گذاریم، وارد دنیای مردمانی می‌شویم که آنها نیز عقل را ارج می‌نهند و به ظاهر، می‌توانند جاهل و مجنون و احمق و ابله و سفیه و... را با ترازوی "عقلانیت عرفی" بسنجند و از دایرة عقلا خارج سازند و برخی دیگر را نیز با همان ترازو بسنجند و درباره عاقل یا عاقل‌تر بودنشان به قضاوت بنشینند!

این‌همه، گواه تشّت و تفرّق نظر آدمیان در تعریف عقل است و همان قدر نیز نشان اهمیت مسئله "عقل" نزد بشر و ضرورت شناسایی ماهیت حقیقی آن در وجود انسانی است.

و اما این پژوهش، سعی دارد با نگاهی متکی بر آموزه‌های کتاب و عترت، عقل را بکاود تا حقیقت آن را بدون پیرایه، از لسان آفریننده‌اش دریابد و مبانی کاربرد آن را جهت کشف معارف اعتقادی بشناسد. انشاءالله

۱. تبیین موضوع تحقیق و ضرورت آن

مسأله "کاربرد عقل در فهم و تحقق دین" یکی از عمده‌ترین چالش‌گاه‌های بین فرقه‌ای در جهان اسلام و حتی در دنیای دینی است. منشاء عمده اختلاف نظر عالمان در این حوزه، "مبانی" کاربرد عقل در دین بوده که آن چنان که سزاوار است، مورد تحقیق و تنقیح قرار نگرفته و تنسیق نیافته است. به‌ویژه "نگرش قرآنی-روایی" به مسأله مذکور، از این اندک سهمی کم‌تر برده است.

لذا در پژوهش حاضر، به بخش مهمی از این موضوع پرداخته و مبانی به‌کارگیری عقل در اکتشاف معارف اعتقادی بررسی می‌گردد و سعی می‌شود مبانی مذکور، از قرآن کریم و روایات چهارده معصوم علیهم‌السلام استنباط شود تا بدین وسیله جایگاه عقل در اندیشه شیعه امامیه روشن گردد و روش بهره‌گیری از این موهبت الهی در فهم عقاید، مبانی بایسته و شایسته خویش را باز یابد.

۲. پیشینه موضوع

مسأله عقل، در منابع حکمی، کلامی، اصولی، تفسیری و احياناً در قالب تکننگاری‌های دینی، از پیشینه بسیاری برخوردار است؛ از آراء ساختارشکنانه ابن‌ادریس تا نظرات محقق حلی و علامه حلی، از دیدگاه‌های شهیدین تا نوآوری‌های فاضل‌تونی و شیخ انصاری و تا آثار و آراء معاصر. اکنون عقل در حوزه فقه شیعه جایگاه و کاربرد تعیین‌کننده‌ای یافته و بخش درخور توجهی از اصول فقه به مباحث عقلی اختصاص دارد. به عنوان مثال در کتب اصولی، ذیل مباحث حجیت عقل، مستقلات عقلیه و غیرمستقلات عقلیه به مباحث دقیق بسیاری پرداخته می‌شود.

همچنین درحوزه عقاید از عهد شیخ مفید که کلام عقلی شیعه را بنا نهاد تا دوره خواجه نصیرالدین طوسی که کلام فلسفی را تأسیس کرد و تا روزگار صدرالمآلهین که در آن رویکرد دیگری در کلام شیعی آغاز شد و تا استاد مطهری که کلام جدید شیعی (الهیات اجتماعی - عقلانی) را به سامان آورد، عقل کارکرد شایان و نمایانی داشته است. در آثار کلامی جدید از سوی متکلمان و فیلسوفان معاصر نیز، در ضمن بحث از رابطه عقل با نقل، نسبت دین و مدرنیته، قلمروی دین و...، به این مسأله بسی بیش از گذشته پرداخته می‌شود.